

18. századi magyar vonatkozású nyomtatott és illusztrált könyvek tipográfiai feltárása
K 68257 azonosítójú pályázat, vezető kutató
Vizkeletyné Ecsedy Judit

(futamidő: 2007.07.01 – 2012.08.31)
Részletes kutatási beszámoló

A kutatás során a kitűzött cél megvalósult, vagyis elkészült a Magyarországon használt teljes tipográfiai felszerelés és a könyvekben szereplő sokszorosított betű- dísz- és illusztráció- anyag teljes repertórium a 18. század első felére vonatkozóan: 1701—1750 közötti évekre vonatkozóan (I.) Amellett, hogy rendkívül szemléletes módon mutatja be egy ország könyvtörténetének tipográfiai vetületét, olyan kapcsolatokra is rávilágít (beszerzés forrása, nyomdai anyag vándorlása, műhelyek közötti kapcsolat), amelyek más módon, források hiányában nem érhetők tetten. Másrészt a nem Magyarországon nyomtatott, de magyar vonatkozású hungarikumokat tartalmazó, Országos Széchényi Könyvtár-beli Apponyi Hungarika és metszet gyűjtemény 18. századi képi anyagának feltárása és bemutatása is elkészült. (II.) A beszámoló végén összegezés található a kutatás eredményeiről. (III.)

I. A magyarországi betűtípus- és dísz-repertórium összeállítása 1701—1750

A kutatás során erre az időszakra vonatkozóan először készült teljes áttekintés arról, hogy milyen nyomdai betűket és díszeket felhasználva készültek a 18. század első felében hazai nyomdákban megjelent könyvek. Tartalmazza a történeti Magyarország területén működő nyomdák teljes felszerelését, egyúttal mintegy rekonstruálva is e tipográfiákat. Az összeállítás a hazai nyomtatványokban található betűk, könyvdíszek, illusztrációk teljes repertórium: minden egyes, a maga korában nyomdafestéket kapott illusztrációt, rézmetszetet, díszet, iniciálét, ábrát, nyomdai cifrát és betűt bemutat mérethű reprodukciók formájában. Nem hiányoznak az összeállításból a térképek, hangjegyek sem. Ehhez járul a nyomdabetűk és díszek részletes katalógusa.

Ahhoz, hogy a nyomdák termékeiről teljes áttekintésünk legyen, a magyarországi retrospektív bibliográfia 1701—1750 közötti korszakát vettük alapul (Petrik Bibliográfia kötetei). Összességében az 5 éves futamidő alatt 5 160 nyomtatványt, vagyis a korszak teljes hazai könyvtermését kellett kézbe vennünk. A munka szervezéséhez fontos volt, hogy tisztában legyünk egyrészt a korszakba tartozó könyvek lelőhelyéről, másrészt naprakész nyilvántartást vezessünk a már átnézett és átnézendő könyvekről.

A rendszerezés könyvnyomtató-műhelyek szerint történt, vagyis a korszak folyamán 20 helységben működő 23 nyomdát mutatja be (Kolozsváron korszakunkban három, Nagyszébenben és Pozsonyban két-két nyomda működött párhuzamosan, míg a városok túlnyomó többségében csak egy).

A betűket és könyvdíszeket az alábbi csoportosításban rendszereztük (zárójelben a mennyiségük db-számban):

- I. Illusztráció (1251)
- II. Címlapkeret – keretdísz – díszcímlap (26)
- III. Nyomdászjegy – címer (169)
- IV. Fejléc – záródísz (1061)
- V. Ábra – térkép (107)
- VI. Iniciálé (1468)

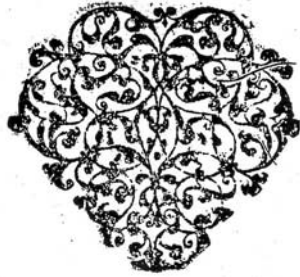
VII. Hangjegy (12 e)

VIII. Nyomdai cifra (832)

IX. Betűtípus (858)

Az összességében több ezer betű és dísz pontos nyilvántartás vezetését követelte meg. A regisztrálásnál azt a módszert követtük, hogy minden egyes nyomda felszerelésének alkotóelemei egyedi sorszámot kaptak. Ehhez járult a betűtípus, vagy dísz megkülönböztető leírása, mérete, használatának helye és időköre. A leírás kiterjedt arra is, hogy pl. korábban is használatban volt-e egy dísz, és ha igen hol és mikor?

1. Példa 16-17. században is használt dísz leírására

KA-IV-015 Finom vonalú, arabeszkos, szív alakú záródísz
(35x40 mm)

Kassa, 1719—1750

Korábban: Galgóc, 1588 Mantskovit Bálint

Vizsoly, 1590—1597 „

Bártfa, 1616—1652 Klöss-nyomda

2. Példa a korszakunkban egyik nyomdahelyről a másikba átkerült dísz leírására

KS-IV-09 Két bőségszaru között asztalnál ülő
gyermek-alak szappanbuborékot fúj, az asztalon
koponya, fölül kiterjesztett szárnyú angyal (35x60
mm)

Késmárk, 1710

Utána: Debrecen, 1713 Városi nyomda

A reprodukciók fotó, másolás, szkennelés, digitális fénykép révén történet (a szükséges számítógépeket, szkennelőt és fényképezőgépeket erre a célra szereztük be az OTKA pályázati keretből). Ugyancsak regisztráltuk a díszek mindenegyes előfordulását is. Sok esetben a nyomtatványok egyetlen példánya külföldön volt csak elérhető. Ezért külföldi kutatóutakra volt szükség (az útiköltséget, szállást és esetenként a napidíjat is az OTKA pályázati keretből fedeztük).

A vizsgált korszakban megfigyelhető, hogy az illusztrációk nagyobb része már nem fametszet, hanem rézmetszet. Egyes, közkezdvelt illusztrációk mindkét változatban elkészültek, mint pl. a kolozsvári könnyező Szűz Mária kegyképe (első kép a fametszet, második a rézmetszetes változat):

3. példa több változatban, több technikával készült metszetekre:

KP-I-04 A kolozsvári Könnyező Szűz Mária kegykép, fametszet. Fölötte szedett szöveg: Effigies Claudiopolitanae Thaumaturgae Iconis B.M.V. (75 x 55 mm)
Kolozsvár, 1733—1740

KP-I-03 A kolozsvári Könnyező Szűz Mária kegyképe, rézmetszet. szignálatlan. A kép alá metszett szöveg: Vera effigies B.V. flentis in Transylvania ad Claudiopolim 1699. die 15. a Februarij. Visitur in Academico Soc. IESU Templo Claudiopolitano. (85x58 mm)
Kolozsvár, 1734

Az előző századból származó, de továbbra is használatban lévő illusztrációk nagy része azonban még fametszetű eljárással készült, mint J. A. Comenius Orbis pictus-ának 1728-as lőcsei kiadásában. Mindenegyik kép a több mint 40 évvel azelőtt, 1685-ből származó első kiadásból származik, mint az itt bemutatott, folyóvízi és állóvízi halakat ábrázoló kép:

4. Példa fametszetes illusztrációra, amelyet ugyanez a nyomda már az előző században is használt:

LC-I-034 J.A. Comenius *Orbis pictus*ának XXXIII. képe: *Pesces fluviales et lacustres. – Fluß und Weiher-Fische. – Folyó és állóvizbeli halak. – Ryby potozné a gezerné* (46x78 mm)

Lőcse, 1728

Eredetileg a Lőcse, 1685. kiadáshoz készült fametszetes ábrázolás.

5. Példa fametszetes illusztráció-sorozatra:

A hagyományosabb illusztráció-típusok, mint pl. a kalendáriumi hónapképek még fametszettel készültek. Közrejátszott ebben az is, hogy az így sokszorosított könyvek olcsóbbak voltak, mint ha rézmetszettel díszítették volna őket. A Budai Landerer-nyomda Csiziós könyvében található hónapképek közül néhány:

BL-I-005, BL-I-006, BL-I-007, BL-I-008 Fametszetű hónapképek a budai Landerer-nyomda 1750. évi *Csizió-jához*. A hónaphoz kapcsolódó mezőgazdasági munkák ábrázolása, középen égővi állatjegyekkel (18x64 mm)
Buda, 1750

A rézmetszetes illusztrációk részletgazdagabb, pontosabb ábrázolásra képesek, amint ezt az ércbányászatot vázlatosan bemutató címlap-kép mutatja:

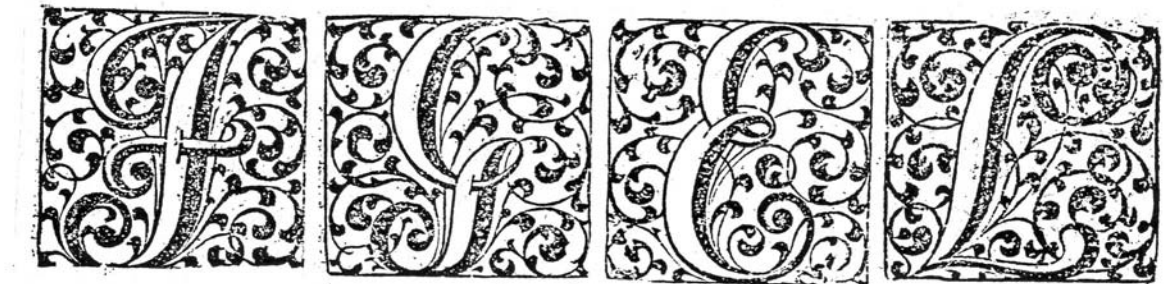
6. Példa rézmetszetes illusztrációra:

NH-I-12 Ércbányászatot ábrázoló rézmetszet
szignálatlan címlapkép (64x85 mm)
Nagyszeben, 1747

Kutatásaink során nemcsak az illusztrációs technika terén, hanem a könyvkészítés-díszítésben más tendenciák is nyilvánvalóvá váltak. Jelentősen csökkent például a díszes kezdőbetűk, iniciálék használata. Az előző századból valók még használatban voltak, de újak ritkán készültek. Egy ritka példa Brassóból:

7. Példa iniciálé-sorozatra:

Br-VI-24, Br-VI-25, Br-VI-26, Br-VI-27 Kurzív iniciálék stilizált indás háttér előtt (35x35 mm)
Brassó, 1740

Néhány jelét látni már annak a gyakorlatnak, hogy előre elkészített díszekbe egy-egy nagybetűt helyezve használják díszes kezdőbetű (iniciálé) gyanánt, mint Sopronban:

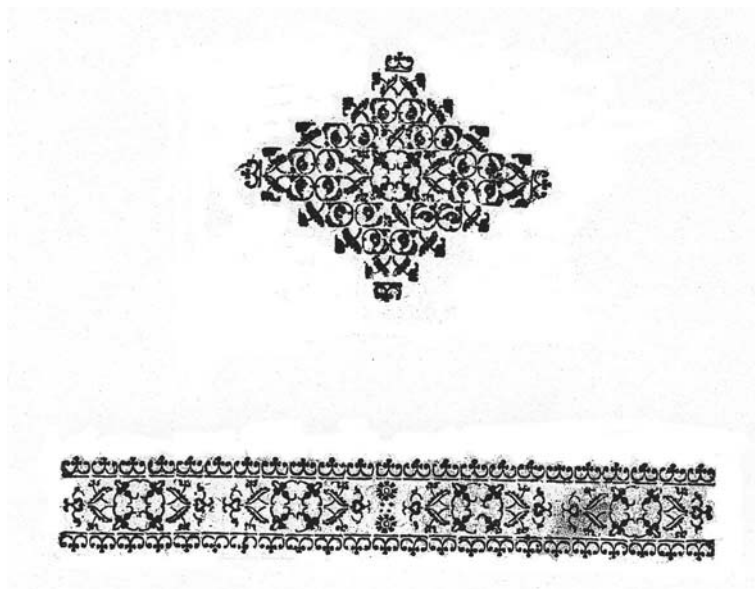
8. Példa

SS-IV-25 Szókezdő iniciáléként használt dísz: emelvény két oszloppal, középen virágfüzér, fent napsugarak. Az üres helyre fraktúr „U” betűt helyeztek be (55x40 mm) Sopron, 1740

Nemcsak az eszközökben szerényebb nyomdák, hanem a jól felszerelt műhelyek is előszeretettel használták még a 18. század elején is az apró fém-elemekből összeállított cifra-kompozíciókat (a lőcsei nyomda kiadványát díszítő cifrák):

9. Példa:

Lc-VIII. Nyolc féle nyomdai cifrából összeállított záródísz és díszléc. Lőcse, 1701--1738

Korszakunkban a nagyobb nyomdáknak 50-60 különféle fajtájú és méretű betűtípusa volt, de még a legkisebbeknek is legalább 15 fajta. Ez rendkívül nagy változás a korábbi századokhoz képest. A nagy mennyiségű és fajtájú betűanyag miatt csak a nagyobb fokozatoknál állítottunk össze betűsorokat (mint a nagyszebeni, valószínűleg eredetileg M. Tótfalusiól származó) kurzív betűk esetében:

10-16. Példák betűtípusokra:

A Á Á B C D E É É F G H I J J
K L M N O Ó Ö Ö P Q R S
T U Ü V Z &

Nemes Erdély Országának, kedves, kies,

NH-IX-02 Kurzív betűtípus a nagyszebeni Városi nyomdából

Szeben, 1710—1750

Korábban:

Kolozsvár, 1693—1704 M. Tótfalusi Kis Miklós

Egyébként csak betűfajtánként szövegmintákat adtunk, a használat időkorének megjelölésével:

Példa az antikva betűre:

Si in aliquo nutaverit , & vacillaverit ve-
 ritas , ad originem Dominicam , &
 Evangelicam , & Apostolicam traditionem
 revertamur , ut inde surgat actus nostri
 ratio , unde & ordo , & origo surrexit.

Gy-IX-20 Nagy fokozatú antikva betű a győri Streibig-nyomdából

Győr, 1728--1750

Példa a kurzív betűre:

AZ irtóztató Pestisnek el-terjedhetendő ereie,
(kitől az UR Isten irgalmassan őrizzen)
az mi Magyar - nyelvünkön Orvosi Tudomány-
ból álló Dög-halál ellen való Tanács - adásnak
szükséges mi - vólta , és a' felebaráti szeretet
vitt kiváltképpen ezen Pestistől óltalmazó és
Orvosló Tanács-adásomnak ki-botsátására. Jól-
lehet Istennek kegyelme által az el - múlt Eszten-
dőben , az mostoha időnek sok változási között-is,
az mi édes Országunkat annyira a' Dög-halál-
nak röpülő nyilai , Felséges Koronás Királyunk-
nak és Császáruknak vigyázó Magistrátusi ál-
tal atyai-képpen tett gond-viselő intézési után
nem illethették, mindazon-által az Pestisnek tsa-

(Gy-IX-18) kurzív szövegtípus a győri
Streibig-nyomdából
Győr, 1727--1750

Példa a fraktúr betűre:

Ech hab vor allbereit 12. Jahren
dise Auslegung über das H. Vate-
ter Unser mit der Gnade Gottes
in Wienn geprediget , welche ich her-
nach in diese Ordnung , damit es von
der kleinen Jugend bevorab nützlich
gelesen werden solle , eingetheilet , und
endlichen jekund mit Behülff einiger
mild : gütigen Glaubigen , denen es
Gott zeitlich und ewig belohnen wolle,
zum Vorschein dargeleget ; Welche

(Gy-IX-21) fraktúr szövegtípus a győri Streibig-
Streibig-nyomdából
Győr, 1728--1750

Példa a schwabachi betűre:

Krystus Pán včinen gest poslu,
šny až do Smrti / Smrt Kršče
podstupice.

Láska ma včrižovánj gest Kry-
stus Pán. Swaty Ignat Muče-
dlník.

Do Kán twych štrimne. Sw.
Ignat Patriarcha.

KA-IX-13 Schwabachi szövegtípus a
kassai Akadémiai nyomdából:
Kassa, 1737--1750

Példa cirill betűre:

Вікентій вжїю Мїлостїю пра-
вославный Архієпископъ Карловач-
кій, ѿ вїсгѡ вѣ царствѣ Оуѿнга-
рїи ѿ частехъ єї принадлежащихъ
ѡбръѣтающаго восточныа гре-
чїскїа Нїдїтскїа цѣркве Іалѡрі-
чїкаго Народа Митрополїтъ,
ѿ ѡщенныи вѣхъ же вѣ вїсвы-
сочайшихъ, державѣ прїстѡб-
ленныхъ тогѡжде благо-
чїстїа єпископовъ
Сѡнодъ

BF-IX-01 Cirill szövegtípus a balázsfalvi
görög-katolikus érsekség nyomdájából:
Balázsfalva, 1747-1750

Példa görög betűre:

ἀδικῆσι τῶν τῆς ἐκκλησίας δογμάτων τὸ ἱε-
ρώτατον κάλλος, καὶ τὴν αἰγίαν τὴν καὶ πά-
ναγνον ῥυτιδῶσι παρθένον, εἰς ἀκαλλῆ σα-
θρότητα τῶν ἰδίων αὐτὴν κατακομίζοντες
ἐννοιῶν καὶ ξένων ἡμεῖς εὐρημάτων ἐπιτεχνί-
ζοντες ὄχλον:

ΠΑΝ ΕΙ ΤΙ Δ'ΑΝ ΕΝ ΤΟΙΣ ΑΓΙΟΙΣ
ΤΩΝ ΕΠΙΣΚΟΠΩΝ ΣΤΗΝΕΔΡΙΟΙΣ
ΠΡΑΤΤΕΤΑΙ, ΤΟΤΤΟ ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΘΕΙ-
ΑΝ ΒΟΥΛΗΣΙΝ ΕΧΕΙ ΤΗΝ ΑΝΑΦΟΡΑΝ.

Gy-IX-32 Görög szövegtípus a győri Streibig-nyomdából
Győr, 1745--1749

II. Az Apponyi Hungarica- és metszetgyűjtemény 18. századi és az RMK III (külföldön megjelent személyi hungarikumok) 18. század eleji képanyagának feltárása

A munka első fázisában megtörtént a metszetek lelőhelyek, őrző könyvek szerinti regisztrálása: 2 700 metszet feltárása, leírása, digitalizálása volt a cél. Ehhez 1 800 könyv (részben Apponyi-kötet, részben RMK III, részben önálló metszet-lap) átnézésére volt szükség. A feldolgozás access-adatbázisban történt. Az adatbázis a technikai adatokat, a megjelenés körülményeit, az ábrázolt személyek, események meghatározását, a feliratok szövegét, a példányok adatait, a szignatúrákat, a művészekre vonatkozó adatokat közli. Különösen igényessé teszi a leírást, hogy közli a vonatkozó nemzetközi és hazai irodalmat, a metszetek leírását és a rájuk vonatkozó megjegyzéseket: mindezekre az adat-elemekre az adatbázisban rá lehet keresni. A leírások időközben bekerültek az OSZK on-line katalógusába is: http://nektar-2oszk.hu/librivision_hun.html, de folyamatosan sikerült a képeket és adatokat az Országos Széchényi Könyvtár honlapján hozzáférhető Magyar Digitális Képkönyvtárba is feltölteni: www.kepkonyvtar.hu

17-18. Példa a magyar vonatkozású metszetek általunk végzett feltárására:

17)

OSzK, Régi Nyomtatványok Tára, App. M. 529

- Cím: Mária Terézia (mellkép)
- Címfelirat: **MARIE THERESE Reine de Hongrie etc. Née le 13. May 1717.**
- Megjelenés: A Paris : [chez Odieuvre](#), [ante 1756]
- Terj./Fiz. jell.: 1 lap : papír, rézmetszet ; 15,2x11 cm (lemez méret)
- Tárgyi melléktétel: [Mária Terézia \(Magyarország: királynő\) \(1717-1780\)](#)
- Tárgyszó: [portré](#)
- Név/nevek: [Pinssio, Sébastien \(1721-?\) \(metsző\)](#)
[Meytens, Martin van \(1695-1770\) \(festő\)](#)
[Odieuvre, Michel \(1687-1756\) \(kiadó\)](#)
- Feliratok: Martin de Meytens pinx. (jelzés a talapzat bal oldalán)
[Pinssio](#) Sculpsit (jelzés a talapzat jobb oldalán)
 A Paris chez Odieuvre Md. d'estamp. rue d'Anjou la dernière P. Cochere à gauche entrant par la rue Dauphine. CPR. (felirat lent)
- Megjegyzések: Kissé jobbra forduló portré ovális keretben. Lent címer.
 Proven.: Apponyi Sándor

18)

OSzK, Régi Nyomtatványok Tára, App. M. 360

Cím A magyar királyi korona visszaadása (1790)

Címfelirat **Zurück Kom(m)ende Ungarische Crone, welche Joseph II. ungefehr vor Jahr u. tag nach Wien bringen lies ... vor seinem Tod das schätz-bare Kleinod den Ungarn wiederum nach Offen zurück gefand, d. 24. Febr. 1790 ...**

Megjelenés: A. V. [Augsburg] : F. M. Will. excud., [1790]

Terj./Fiz. jell.: 1 lap : papír, rézkarc ; 25,5x37 cm (lemez méret)

Tárgyszó: [metszetkép](#)

Név/nevek: [Will, Johann Martin \(1727-1806\) \(metsző, kiadó\)](#)

Feliratok: Die Crone kom(m)t zurüch, durch Josephs Gütigkeit ... (jobbra lent háromsoros vers)
J. M. Will. excud. A. V. (jelzés jobbra lent)
Sacra Corona redit: redeant Saturnia saecula! | Hungaria acclamat, Josephi munere felix. (felirat balra lent)

Megjegyzések: A metszet a korona átadását íves falú teremben ábrázolja. A terem falán közepén a magyar címer, kétoldalt Szent István király és II. Szilveszter pápa portréja, valamint két feliratos tábla látható.

Proven.: Apponyi Sándor

III. Összegezés

a) A kutatás lezárásaként elkészült egy olyan kézirat, amely a magyarországi és magyar vonatkozású dokumentumok tipográfiai felszereléséről és könyvdiszítési módjáról

teljes, szemléletes áttekintést ad. Az 5 160 hazai nyomtatvány átnézése 858 betű-sorozatot, és 4 807 díszítő-elemet eredményezett (1468 iniciálét, 1061 könyvdísz, 1251 illusztrációt, 169 címet, 26 címlapképet és 832 nyomdai cífrát), továbbá 107 ábrát, 5 térképet és 12féle hangjegyet.

Sajátosan a magyar könyvkultúra és hungarika-kutatás terén jelentős eredménynek számít, hogy a hazai nyomdák felszerelésének ismeretében meghatározhatók, helyhez és időhöz köthetők a kiadási hely megjelölése nélküli, hamis nyomdahely vagy csonkán fennmaradt könyvek. Mindez azért volt lehetséges, mert a kézműipari korszak hazai nyomtató műhelyeinek egyedi sajátosságai elárulják, hogy valamely csonkán fennmaradt könyv valójában hol és mikor készült, melyik nyomdából került ki. A kutatás 5. évében (engedélyt kaptunk a projekt egy évvel való meghosszabbítására) sikerült 245 hamis hely-megjelölésű ill. hely és nyomda nélküli vagy csonka kiadvány nyomdához kötése (205 hely és nyomda nélküli ill. csonka és 40 hamis impresszumú könyv). Ugyancsak az 5. évben került sor néhány olyan külföldi egyházi könyvgyűjtemény felkeresésére, amelyek addig nem voltak kutathatók. Az elért eredmények, új meghatározások a retrospektív magyar nemzeti bibliográfia soron következő *Pótkötetében* már a helyes nyomdahelynél fognak szerepelni, ezáltal tovább árnyalva a 18. század eleji hazai nyomdászatra és könyvkiadásra vonatkozó ismereteinket.

b) Elkészült access-adatbázisban az 1800 dokumentumból kigyűjtött 2700 metszet leírása, digitalizálása, meta-adatokkal való ellátása, betáplálása kétféle, hozzáférhető adatbázisba (web-helyet ld. fent). Elkészült Tóvizi Ágnes kézírata a Magyarországot bemutató 17-18. századi metszetekről.

c) A kutatás eredményeiről számos rész-tanulmány készült a kutatás minden résztvevőjétől, és több, a kutatással összefüggő hazai ill. külföldi konferencián is jelen voltunk hallgatóként vagy előadóként: Debrecenben, Kolozsváron, Rómában. A kutatás eredményeit egy kétnyelvű, angol-magyar nyelvű monográfia is tartalmazza, amelynek 17-18. századi részét V. Ecsedy Judit írta (társszerző Simon Melinda): *Kiadói és nyomdászjelvények Magyarországon 1488-1800 – Hungarian printers' and publishers' devices 1488—1800*. Budapest 2009, Balassi K.-OSZK. 203 l., ill. A kötetet fel van tüntetve, hogy V. Ecsedy Judit kutatását az OTKA K 68257 programja támogatta.

Kutató-utakon vettünk részt a környező országokban azzal a céllal, hogy állami és egyházi gyűjteményekben az itthoni gyűjteményekben fel nem lelhető könyveket regisztráljuk, leírjuk, és másolatot készítsünk a bennük szereplő díszekről, metszetekről, ábrákról stb. Ilyen kutatásokat Erdélyben Kolozsváron, Csíkszeredán, Szébenben, Ausztriában Bécsben, Szlovákiában Pozsonyban, Turócszentmártonban és Eperjesen, Csehországban pedig Prágában végeztünk.

A kutatás – a terveknek megfelelően – csoportmunka keretében valósult meg, amelyben részt vett Vizkeletyné Ecsedy Judit mint vezető kutató, Szilágyiné Bánfi Szilva, Tóvizi Ágnes, Ekler Péter és Bíró Csilla, aki helyett, miután szülési és gyermekgondozási segélyre ment, Mészárosné Varga Bernadett csatlakozott a projekthez. Később csatlakozott még P. Vásárhelyi Judit és az utolsó évben Perger Péter.

Budapest, 2012. szeptember 10.

Vizkeletyné Ecsedy Judit
Országos Széchényi Könyvtár
Könyv- és Művelődéstörténeti Kutatások Osztálya